Yeni Azərbaycan.-2024.-1 noyabr.-№202.-S.4.

COP29, ədəbiyyat və...

Günəşi içənlərin türküsü

Elnarə Akimova
Milli Məclisin deputatı, filologiya elmləri doktoru

İnsan dağıdanda iblisə, yaradanda Tanrıya bənzəyir... Ədəbiyyat da, sənət də min illərdir bunu deyir.

Axı sənət insanın dünya, zaman, Tanrı və təbiətlə bağlı düşüncəsinin sınırlarının böyütməsi üçün üz tutduğu müqəddəs mehrabdır. İnsan pisliklərdən, yaramazlıqlardan sığortalanmayıb, o, əzabların pandora qutusudur, ədəbiyyatsa həmişə əzabları yenməsində ona yol göstərən olub. Sovet sistemi dağılandan sonra biz bu fikri də tarixin qalıqları altından çıxarıb ona özgə məzmun, mündəricə verməyə çalışdıq: Ədəbiyyat xeyrə xidmət eləmir, onun belə bir öhdəliyi yoxdur! O zaman ədəbiyyat nəyə xidmət edir? Hansı amala, hansı məfkurəyə, hansı düşüncəyə? Əgər çağın insanı onu gündəlik sarmış olan hər cür mənəvi-ruhsal deqradasiyadan, psixoloji anomaliyalardan qurtuluş üçün Ədəbiyyata sığınmayacaqsa, orda öz hüzurunu tapa bilməyəcəksə, o zaman bədii sənətin qayəsi hardan başlanıb harda bitir? Əgər durmadan artan kitablar, yazılan əsərlər sonucda insana yönəlik söz deməyə hasilə gəlmirsə, o zaman bəşəriyyət niyə hər zamanın qəhrəmanını yaratmağa çalışır, onunla öz dilində, düşüncəsində danışmağa çaba göstərir?!.

Bəli, insan darıxır. Bu darıxmanın səbəbini Sokrat Tanrıdan ayrı düşməkdə görürdü. Sokrata görə, ruh Tanrıdan ayrılmazdan öncə çox rahat imiş, heç bir ehtiyacı yoxmuş. Ona görədir ki, insanlar bu dünyada özləri üçün bir rahatlıq dairəsi yaradırlar və bu dairə müvəqqəti də olsa, Tanrı dərgahını əvəz edir. İnsanın öz evi üçün darıxmasının səbəbi də elə budur. Qədim romalılar deyirdilər ki, "Ayın altında yeni heç nə yoxdur" və ya "Hər bir yeni - yaxşıca unudulmuş köhnədir". Bir anlıq düşünək ki, bəlkə dünya da darıxır. O, müharibələrdən bezib, qan, göz yaşı, ölümlər, qətliamlar bəşəriyyətin gücünü tükədib. Onun özünü yeniləməsinə, yeni güc mənbəyinə çevrilməsinə ehtiyacı var.

"Yazalım, özümüzü öyməyəlim...", - deyirdi Mikayıl Müşfiq. Bəlkə öyəlim?! Buna daha çox haqqımız çatır axı. COP-29 yaxınlaşır. Sülh və həmrəylik konfransı! Yaşıl dünya naminə birlik yaradan, dünyaya daha əlvan rənglərdən boylanmağa can atan, gözəllik yaradan uğur hekayəmiz! Bəşəriyyətin məhvi üçün yox, xilası üçün düşünülmüş çağırış himnimiz!

***

Fransız rəssam Matissin çəkdiyi günəşli rəsmləri nəzərdə tutan Lui Araqon ikinci dünya müharibəsi illərini xatırlayıb deyirdi ki, "O ağır illərdə Matiss bizə kömək etdi və biz günəşi qoruyub saxlaya bildik". Sənət xilasdır, yeganə mənəvi sığınacaqdır, bütün hallarda tutunub ruhunu qorumaq, öz yaradıcı kimliyinin çevrəsində qalmaq üçün dirənişdir. İnsanın sənətdən qaynayan, ondan qaynaqlanan bir udum ümid işığı var. O işıq özünü sözlə təsəlli edənləri qoruyan tək silahdır. Bəs ədəbiyyatla, sənətlə məşğul olmayanlar mənəvi impulsu hardan alırlar görəsən? Texnologiyanın vizual ünsiyyəti, ruhsal başlanğıcı sıxışdırıb bir küncə atdığı indiki zamanda bu sual daha çox düşündürür adamı. Bəlkə bu üzdən son vaxtlar elmlə ədəbiyyatın qarşılaşması, müxtəlif axtarış sahələrinin bir-birinə təsiri, konvergensiyası zərurəti çoxalıb?

Elmin bədii düşüncə ilə birgəliyinə ən gözəl nümunələrdən birini Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Eynşteynə peyğam" şeiri verir. Düşüncə və axtarış konteksti baxımından bir-birindən uzaq görünən bu iki sahənin uğurli hibridini duymaq olur bu şeirdə. Şəhriyar Eynşteyni daha yüksəklərə qalxmağa, onu öz kölgəsinin üzərindən uçmağa qanadlandırıb Allahın sirrini "tapmağa" çağırır: "Eynşteyn, daha yuxarı qalx/ Allahın özünü tap". Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev haqlı olaraq burada qlobal nizamın, kosmik harmoniyanın rəmzini arayır: "Bu məqam - həm Şəhriyarla Eynşteynin, həm də irfanla ən yeni riyaziyyatın, Şərqlə Qərbin təmas və görüş məqamıdır. Sabaha, gələcəyə dünya məhz bu qapıdan keçib-getsin deyə şair alimə irfanın kodunu və möhürünü -"eşq açarını" təklif edir".

Görəsən, Eynşteynin güc aldığı mənbənin adı nə idi? Dostoyevski! Bu barədə fizikin özünün etirafı var: "Dostoyevski mənə hər bir mütəfəkkirdən, hətta Qaussdan da çox şey verir". Fizik və filosof B.Kuznetsov "Eynşteyn" kitabında bunun səbəbləri üzərində düşünərək belə şərh verirdi ki, "Eynşteyn, Dostoyevski yaradıcılığından əhəmiyyətli impuls ala bilərdi, çünki bu yaradıcılığın mərkəzində intellektual münaqişələr dururdu, çünki Dostoyevskinin poetikası rasional poetika idi, çünki onun romanının ana xətlərini təşkil edən mövzu - öz ziddiyyətlərində çırpınan, təcəssüm olunmağa can atan insan fikri idi..."

Ədəbiyyat yarandığı gündən ondakı kosmoteosentrik başlangıc daim güclü olmuş, dünyanı küll halında görmək arzusu, təbiət hadisələrinin insanın arzuları ilə harmoniyası, qlobal vəhdət prinsipi qabarıqlığı ilə seçilmişdir. Qədim Misir, Yunan ədəbiyyatlarında, klassik nümunələrdə - Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində,

Ruminın "Məsnəvi"sində, Nəsimi, Füzuli qəzəllərində, Sabir, Cavid, Hadi, Abbas Səhhət şeirlərində təbiətlə insanın vəhdəti ideyası təməl prinsip kimi təlqin olunmuşdur. Hətta dünya poeziyasından maraqlı bir nümunəyə diqqət edək: Yeddinci əsr hind şairi Bhartrihari "Üç şataka" ("Üç yüz") poemasında yazırdı:

...Yer kürəsi! Yer kürəsi!
Qitələrinlə, okeanlarınla
Nəsən sən?
Kainatda kiçicik bir atom!
Bu kiçicik bir atomu da
Çoxlu-çoxlu hökmdarcıqlar
Tikə-tikə bölməyə can atırlar.
Bundan ötrü
Dəhşətli müharibələr aparırlar!..
Ey dünyayaradılışının əzəli!
Mən bizi həyat çevrimlərinin
Zəncirində saxlayan Cəhaləti ataraq
Kainatla canbirqəlbdən qovuşuram.

Poeziyada təbiət hadisələrinin mənalandırılması, günəş, yağış, qar, külək kimi təbiət hadisələrinin, ilin dörd fəslinin əlamətlərinin rəmzləndirilməsi bəlkə də poeziya yaranan gündən onunla qoşa addımlamışdır. İnsan içinin bədbin ovqatının payızla assosiasiya yaratması, sevilən gözəlin camalının günəşə bənzədilməsi, göz yaşının yağışla təsvirə çəkilməsi, nikbin çaların lirik "mən"in gözündə, könlündə bahar əhvalı yaratması - poeziya daim bu polifonik mənzərələrin hüdudlarında gəzişmişdir. Ən munis çalarları özündə ehtiva eləyən göy qurşağının bütün rəngləri lirikada cəmlənmişdir.

Fizikanın predmetinə daxil olan Günəş - təbiət hadisəsi ilə bağlı poeziyanın meydanda olan nümunələrin sayı ölçüyəgəlməzdir. Yerin həyat üçün əlverişli planet olmasını təmin edən məhz Günəş sistemindəki qüsursuz nizamdır. Bəs poeziyada bu fəza elementinə müraciətin səbəbi nədir? Burada da o, "nizam, kosmos yaratmaq" missiyası kimi rəzmlənə bilirmi? Materialist fəlsəfə kainatdakı nizamın, qanunauyğunluğun izahını yalnız təsadüf deyə xarakterizə edirdi. Yəni, bu açıqlamaya görə, kainatda hər şey təsadüflərə borcludur. Əslində isə təsadüfün yaratdığı harmoniya deyil, daha çox xaos ola bilər. Kainatsa düşünülmüş, məntiqi, ardıcıl sıralanmaya hesablanmış nizamdan başlayır və davam edir. Bu nizamın, dünya tarazlığının əmələ gəlməsində və qorunub saxlanmasında xüsusi rolu olan Günəş poeziyada da elə bu missiyanın daşıyıcısı statusunda iştirak edir.

XX əsrin əvvəllərində günəşə verilən lirik yozum iki kontekstdə təsvirə gəlir: bir tərəfdən, o insan ruhunun nikbinliyinin, romantikasının rəhni kimi: "Seyranə çıxıb dağda, çəməndə, /Güldükcə günəş mən də gülərdim (H.Cavid)".

Həmçinin süqutun, tənəzzülün, şəxsiyyətin iflası məqamlarından başlanğıc götürərək: "Hər günəşə vardım ləkəli gördüm, / Hər vicdana girdim kölgəli gördüm. (H.Cavid)". M.Müşfiq lirikasının qanadlı romantikasında poeziyaya adlayan günəş: "Əllərində əllərim, gözlərində gözlərim.../Asılaydı sözlərim/ Könlünün qulağından bir qızıl tana kimi,/Günəş doğana kimi", - sonrakı, 30-60-cı illərin poeziyasına qədər həmin duyğusallığın, şeiriyyətin mənbəyi olaraq təcəssümün predmetinə çevrilir. Bu dövr poeziyası günəş doludur, günəş hərarətinə, günəş işığına bələnmiş kimidir. O qədər ki, 20-ci illərin sonlarında Bakıda ilk şeir kitabını çap etdirən Nazim Hikmət ona "Günəşi içənlərin türküsü" adını qoymaqdan başqa rəmz aramır.

L.Q.Frizman "Lirik janrın həyatı" kitabında yazır: "Poeziya mənim üçün heyrətə layiq bir möcüzədir - elə bil ki, bax, indicə göydən yerə düşmüsən və özünə gələr-gəlməz gözlərini açıb... yerin, torpağın cazibəsindən məst olursan". Bütün şairlərin şeirlə birinci görüşü belə başlayır. İçinin saflıq pəncərəsindən dünyaya boylanır, ona elə gəlir ki, hər nə varsa burda, həmin saflığın - təbiət və torpaq, insan və zaman əxlaqının içindədi. Sonra başa düşür ki, əslində, belə deyilmiş, bu dünyanın həm də boz rəngləri, boz insanları, boz duyğuları varmış. Onda fərdi özünüdərk başlayır, şair içinin dərinliyinə enir, daha çox özünün mənəvi durumunu sərgiləməyə can atır. Dünya ilə dialoq sükutun monoloquna çevrilir. Hər şey bu sükuta, onun gətirdiyi tənhalığa tərk edilir. Gördüyü hər nəsnədə bu tənhalığın havasını duyur, onun yaşamına köklənir şair: "Şairi küsdürən dünyanı üzüb,/ Günəş sistemindən atmaq da azdır!" (M.Araz)

60-70-ci illər poeziyasının lirik "mən"i ekzistensial məqamlara həssaslığı ilə diqqət çəkir. Bu poeziyada şair dünyadan, təbiətdən, yaşadığı məkan və zamandan uzaqlaşıb hətta özünün belə olmadığı yerlərə səmtlənir: "Bir kimsə tutmasın xəbər,/Gəl çıxıb gedək birtəhər./Bu ev, bu küçə, bu şəhər,/Bu dəniz olmayan yerə... (R.Rövşən)". Həmin illərdə poeziya üfüqlərində bir obrazın işığı daha gur görünməyə başlayır: Tanrı! Bu obraz uzun illərin susqunluğundan sonra V.Səmədoğlu, V.B.Odər, R.Rövşən poeziyasında şeirə gətirilməklə işıq effekti yaradır: "Kimdi o göydən şığıyan?! / Dünya dolub işığıynan. / Bəlkə də, göy qurşağıynan / Düşüb Allah özü gəlir".

Mark Şaqalın "Nuh və Göyqurşağı" tablosunu xatırladan bu misralarda müəllif Göy qurşağını nərdivan obrazında əyaniləşdirməklə Allahın yer üzünə enişi simvolikasının sənət dili ilə ifadəsinə nail olur.

70-80-ci illərdən etibarən şeirimizdə başlanan yeni dekadans çalar yalnız şairlərin yaradıcılığında deyil, həmçinin poeziyamızdakı çevrilmənin başlanğıcı olaraq səciyyəvilik qazanır. Bu dövrdən başlayaraq yazılan bir çox şeirlər ruhun zamanla toqquşması zəminində meydana çıxır, bu amil əsərlərin forma və məzmununda çoxqatlılığa, fikri ekspressivliyə, poetik konstruksiyalılığa gətirib çıxarırdı. Poetik təsvirə çəkilən məqamlar müəllifinin ekzistensional düşüncəsini görükdürür, insanın daxili "mən"inə enişinin son dərəcə həssas və gizlin nöqtələrinə ayna tutmaqla poeziyanın təbiətə münasibətdə də yeni bir dönəmə adlamasını bəlli edirdi:

O bulaq içində bir qonur daş var
taleyimdi mənim,
biz qardaş şəklində doğulsaydıq
o bulaq gözündə doğuldu ancaq
Mən insan gözündə, insan şəklində
o daşın qonuru o gündən bəri
qardaş rəngitək gözümdə qalıb.

Vaqif Bayatlı poeziyaya daha çox intonasiya fərqliliyi gətirmiş şairdir. Bu şeirlərdə intonasiya o qədər güclüdür ki, vəznin tələblərini belə görməzdən gəlindirə bilir. Şairin təbiətə olan xitabına diqqət edək: "Gülüm yağış,/ çiçəyim yağış". Yaxud: "Qardaşım ağaclar, bacım çiçəklər"... Bu dil əslində, poeziyanı bir başqa şəkildə sevməyə, təbiəti başqa şəkildə qavramağa kömək edir.

Qardaşım ağaclar,
Bacım çiçəklər, bir də söz tutdu sizi,
Söz tutdu, sevda qurutdu
Üz tutub yüyürməyin mənə sarı...
Bağlanıb gözümün yaş qapaqları...

Təbiətə və dünyaya münasibətin özünəqayıdış qütbünü nişan verən bu şeirlərdə türk insanının yaşamına, milli koloritinə, etnoqrafiq özəlliklərinə, çöl başlanğıcına aid nə varsa V.Bayatlı lirikasında yenidən dirilik qazana bilir. Nəinki dirilik qazanır, insanın bir parçasına çevrilir, onunla bir olur. Şeirin metaforalar sırası dəyişir, müraciətin tonu ağaca, qarağat koluna, qonur daşa qardaşım, çiçəyə bacım, yağışa gülüm deyəcək qədər xəfif müstəviyə adlayır.

Bir çölün düzündə
Qarağat koluyla qalsam baş-başa
O kol da
Kolluğundan çıxıb dönsə qardaşa,
Nə sorsam, nə desəm, cavab yerinə
Tikanlı üzünü sürtsə üzümə.
Uzanıb qollarım, bitib qollarım
Dönsə bir qayığın avarlarına
Sular qollarımı yuduqca yusa,
Yosun-yosun saçlar axdıqca axsa
Bir cüt mələk kimi, bir cüt ay kimi
Bir qızla bir oğlan buluddan çıxsa...

Təbiətdə ərimək, yox olmaq... Bu şeirlərin semantik stixiyası sirli, təhtəlşüur dünyadan xəbər verir. Həm şairin fərdi dünyasına, yaşamına məxsus cizgilər, notlar, həm də kosmik başlanğıc, dünya kontekstindən təhlilə gələn məqamlar şeirlərdə vahid bədii məkanı təşkil edirlər. Bu universumda V.B.Odər poeziyasının fərqli çalarları bütün incəlikləri ilə təsvirə gəlir. Çöl estetikası, şaman ruhu, təbiətlə insan ahənginin birgəliyi, həyat və ölüm, mif və reallıq arasında keçidlər - hər biri onun şeirlərində təsadüfi xarakter daşımayıb, yalnız bədii deyil, həm də fəlsəfi məkanı təşkil edir:

Bu dağların göyü quş qanadından,
bu torpağın üzü at nallarından,
çiçəklərin üzü ay işığından,
Doymaz könlüm, doymaz.

Qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov yazırdı ki, "İnsan - təbiəti etibarilə kosmosdur"! Vaqif Bayatlı da ədəbiyyatın əbədi probleminə kosmos olaraq yanaşır, onu təbiətin və Tanrının zərrəsi olaraq alır və bəşərin əşrəfi kimi dəyərləndirir. Əsrarəngiz təbiət təsvirləri, onları obraz səviyyəsində rəmzləndirmək, şərti-metaforik çalar qazandırmaq Vaqif Bayatlının təhkiyə üsulunun mifoloji kökləri qismində təzahür edir.

Günəşə münasibətdə 60-70-ci illər poeziyasında yaranmış olan yalnız forma deyil, həm də məzmun dəyişimi - (dekadans məqamı!) 90-cı illərin şeirində daha kəskin şəkildə təzahürünü tapdı. Bu dövrün gənc ədəbi qüvvələrinin şeirlərində əsas poetik ovqat çöküş ritmi üzərində kökləndi, şairlər daha çox "darıxmaq", "təklik", "tənhalıq" düşüncəsinin təsiri altında yazmağa başladılar: "darıxmadan yaşamaq olmur/adam bir udum havadan/bir içim sudan ötrü/darıxıb yaşayır" (Sevinc Pərvanə). "Darıxmaq" demək olar ki, gənclərin həyat tərzinə çevrildi. "Bir udum havaya, bir içim suya" darıxacaq qədər dərinləşdi məsələ. Poeziyanın əlvan

mənzərəsini daha sərt, kəskin boyalar əvəz eləməyə, günəşin yerini qürub, baharın yerini payız simvolikası tutmağa başladı.

payız gələndə saralmış
yarpaqlara ehtiyac olmur ağacların
sarı yarpaqlar gözəl olsa belə
utanc verir ağacların dəmir qüruruna
yuvarlandı ömrümün baharı
içimin qaranlıq uçurumuna
Sevinc Pərvanə

Şeirimizdə daha çox qaranlıq - "günəşsizlik" hakim olmağa başladı. Maraqlıdır ki, "qaranlıq" məfhumu 90-cı illər şeirinin əsas obrazlarından birinə çevrildi. Bu dəfə günəşin, işığın əksi, neqativi kimi... Bu poeziyada "günəş"in qürubu, yoxa çıxması insan ömrünün heçliyə, boşluğa yuvarlanması kimi simvolik məna kəsb edirdi. "Mən günəşin batmağını seyr edirəm/ Günəş də mənim batmağımı" (Rasim Qaraca) - bu iki misrada içini qaranlıq, təklik bürüyən insanın əhvalı uğurlu əksini tapır, mənzərə tamamlanır. Rasim Qaracanın digər misralarına diqqət edək: "günəşə nə etdiniz pis adamlar.../bir az erkən batmağa başladı". "Bir az erkən"... Yəni gəncliyin yaşanmayan illərinin, itirilən zamanın nisgilinin, müharibə gerçəklərinin, məğlubluq acısının gətirdiyi çöküşdən bəhs edir şair.

2020-ci illərdən sonra vətən göylərində olduğu kimi poeziya səmalarında da günəşin, ay və ulduzumuzun parlaq obrazı yenidən bərqərar oldu. Azadlıq və hürr duyğusunun rəmzi olaraq!

Qovulur, qapından düşmən qovulur,
Qayalar çatlayır, daşlar ovulur.
Bir bax, başın üstdə günəş doğulur
Daha dumanların dağılır, Şuşa...
Ramiz Rövşən

***

Bu gün ölkə olaraq ev sahiblik edəcəyimiz və hazırlaşdığımız COP-29 tədbiri həmin azadlıq və hürr nəğməsinin siyasi həyatda davamıdır. Bütün bəşəriyyətin qurtuluşu, sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün çalınan birlik türküsüdür.

Sənət, ədəbiyyat isə... Xilasdır dedik. Günəşi qorumaq məqamından gedir söhbət. 80-ci illərin sonlarında poeziya üfüqlərində qəfil gün işığı kimi doğub elə gəldiyi qəfil sürətlə də qeybə çəkilən şair Faiq İsmayılovun bir şeirini xatırlayıram. Günəşi canına çəkib sevgi nəğmələri yazan və Azərbaycan poeziyasına dopdolu sənət miras qoyan Faiq İsmayılov bu şeirdə günəşi bir gözəllik möcüzəsi kimi təsvir edib:

Günəş şirədi başdan-ayağa,
Arıların qanadı yanmasa
Uçarlar düz günəşə.
Budaqlardan asılıb
Günəşdən şirə çəkir
"mələs gülöyşə".
İçmişəm günəş şirəsi
və günəş kimiyəm.
dilimdən düşməyir
sevgi nəğməsi!
Bütün sevgi nəğmələri günəşi içənlərin türküsüdür!